

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱՐ ՀՆԱԳՈՅՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ընդհանրապէս Հայ եւ Արար յարաբերութեանց պատմականը մեր մօտ կը սկսի Արարացոց 640 թ. Հայաստան արշաւանքով :

Արդէն արարական (այսինքն մահմետական) վտանգը Բիւզանդիոնի Հերակլ կայսեր ուշադրութիւնը սկսած էր գրաւել նոյն իսկ 632 թ. : Սերէոսի վկայութեամբ մահմետական Արարացիք իբր Իսմայէլի որդիք եւ ժառանգորդները՝ Պաղեստինի, Ասորիքի եւ Միջագետքի տիրանալ կողմէին, եւ մարտնչումը անխուսափելի եղաւ :

Արար եւ բիւզանդական մարտնչման մէջ անկարելի էր որ Հայերն ալ մասամբ մասնակից չըլլային, թէեւ առանց որոշ կողմնակցութեան կամ մէկ կամ միւսին հետ լիափրտ գործակցութեան : Այս մասին սակայն ցարդ տւեալներ կը պակսէին :

Պարսից եւ Արարացոց միջեւ ծայր տւած մարտնչմանց Հայերը արդէն մասնակցած էին իբր Պարսից վարձկաններ, եւ 636-ին Արարացոց Պարսից վրա տարած առաջին մեծ յաղթութեան զոհած էին նաեւ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Գրիգոր Սիւնի նախարարները :

Մեր մօտ ցարդ կը պակսէին յաւելածական տւեալներ ու նոր փաստեր 640-ի արշաւանքէն առաջ Հայ եւ Արար յարաբերութեանց մասին : Ճիշտ այդ պակասն է որ կը լեցւի ստորեւ յառաջ բերւած տւեալներով :

Արար պատմիչ էլ Վագրտի իր «Պատմութիւն Միջագետքի Արարներէն գրաւման» գործին մէջ կը նկարագրէ Զիլպա եւ Ռիպա բերդերուն գրաւումն ալ, տալով հետաքրքրական եւ պատմական մանրամասնութիւններ :

« Եւ ան (Եռլինա) *) առաւ իր հետեւորդներէն հարիւր հոգի, լաւագոյն եւ քաջագոյններէն, իւրաքանչիւրը առաջնորդեալ ձիով մը, սակայն անոնք ոչ ղէնք եւ ոչ ալ ուղտ առին, եւ գիշերով յառաջացան, էյատը Պալիլ թողելով, եւ գիշերւան մնացեալ մասն ալ ճանապարհեցին, եւ արեւածագէն երկու ժամ առաջ հասան Խանուքա, ուր գտան հազար ՀԱՅԵՐ, ղէնքերով եւ սարքւածքով, թեթեւագէն զօրքերու հետ»:

« Եւ երբ անոնք (Հայերը) անոնց (Եռլինայի մարդոց) մօտեցան եւ իմացան ձիերու սանձերուն ծամւելը, կեցան եւ մօտիկ ըրին, եւ լսեցին, որ յունարէն կը խօսէին: Որով մօտեցան անոնց (Եռլինայի մարդոց) եւ հարցուցին ով ըլլալին, եւ անոնք ըսին. « Ասիկա մեծ պատրիկն է, Հալէպի տէրը, Եռլինա անունով», եւ ան կը փախչի Արաբներէն ու այս բերդը կը գիմէ», — ըսել ուղղելով՝ Ռիպայի բերդը»:

« Եւ երբ անոնք (Հայերը) իմացան ասիկա, հրճեցան, նկատի առնելով, որ ասիկա լաւ լուր մըն էր, եւ գացին Եռլինայի մօտ, բարեւեցին զայն, եւ խրկեցին իրենց զխաւորներէն մին, կողմնակից մը Աբլիֆաթի, որ կառավարիչն էր երկու բերդերուն, իրեն լուր տալու Եռլինայի պատմութիւնը, եւ անոր Արաբներէն փախչելը, եւ թէ անոր բերդ մտնելու թոյլտուութիւն խնդրելը»:

Այսպէս, ուրեմն, էլ Վաղըտի վկայութեամբ, Խանուքայի (Միջագետք) մէջ հազարնոց Հայ բանակ մը կար, հաւանաբար վարձկան, որուն վստահւած էր այդ երկրամասին հսկողութիւնը եւ, անշուշտ, ամբողջեանց պաշտպանութիւնը:

Յիշած Զիլպա եւ Ռիպա բերդերը, որոնց շրջանին մէջ քիչ հեռու էր Խանուքայ, կարելի է գտնել այժմու աշխարհացոյցներուն վրա, Հալէպէն 150 անգլիական մղոն մը հարաւ — արեւելք կամ թէ՛ Ուրֆայէն Եփրատին հետեւելով, մօտաւորապէս երկու հարիւր մղոն հարաւ, Զէլէպէ եւ Ռիպա վայրերն են: Զէլէպէ՝ Եփրատի արեւմուտեան, իսկ Ռիպա արեւելեան եզերքին կը գտնուէին, իրարու հետ հաղորդակցելով ներքնողիով մը, որ Եփրատի տակէն կանցնէր:

Էլ Վաղըտի վկայութեանց այս կարեւոր շարքը սակայն այս փե-

*) Եռլինա Հալէպի քրիստոնեայ տէրն էր, որ այդ քաղաքին քնակիչներուն վատութեամբ պատնասու մահմետականութիւնը ընդունեց եւ քրիստոնէից յիսերիմ եւ խորամանկ քշնամիմ եղաւ: Վերը պատմածը քրիստոնէից դէմ իր մէկ խաղին մասին է որ յաջողեցաւ ու մահմետականներուն ձեռք տաւ Զէլէպէ եւ Ռիպա բերդերը:

ընկույ չի լմննար: Ան կը պատմէ, թէ Էյատի (մահմետական Արարներու հրամանատարին) «լրտեսներ եկան եւ իրեն տեղեկացուցին, թէ Շարիատ, թաղաւոր Ռաս էլ Աինի, եւ Թուղա, տէր Գաֆը (Հիսնի Քէֆէ) ի, եւ մնացեալ գլխաւորները հաւաքած էին հարիւր հազարնոց բանակ մը, Յոյներու, Հայերու եւ Արարներու, սակայն Արարները անոնցմէ բաժնւած էին իրենց ընտանեօք եւ զաւակներով, եւ թէ անոնք Յոյներէն օրւան մը ճամբայ հեռացած էին, եւ կուգային դէպի մուսուլմանները»: Հոս յիշուած Արարները հեթանոսներ էին:

Հետեւելով էլ Վազըտին, կը կարգանք. «Շարիյատ հաւաքեց իր մեծաւորները եւ անոնց ըսաւ. — «Դուք պէտք է զիտնաք, որ ես իմացած եմ, թէ անցեալ ժամանակներուն թաղաւորները անձամբ կը պայքարէին: Որով, ես կը ցանկամ, վաղը բանակով դուրս գալ ընդդէմ այս ժողովուրդին (մահմետականներուն), եւ կուգեմ, որ դուք ընդդիմանաք ինծի, եւ քաջք ձեր սուրերը, եւ այնպէս ցոյց տաք, որ իբր թէ զիս սպաննել կուղէք, եւ այն ատեն ես ձեզի պիտի ըսեմ՝ «Յանձնեցէ՛ք այս ժողովուրդին, որպէս զի տեսնեմ ձեր եմքարկիլը անոնց լուծին», եւ դուք այնպէս ցոյց պիտի տաք, իբր թէ ինծի կը հակառակիք, եւ ձեր սուրերը մէկզի չէք թողուր, այլ երկրորդ անգամ իմ վրաս կիյնաք, որուն վրա ես անոնց մօտ պիտի փախչիմ, եւ անոնց գլխաւորին առջեւ պիտի կանգնիմ, եւ անոնց պիտի ըսեմ, թէ դուք ինծի դէմ ապստամբեցաք եւ թէ ես կը ցանկայի իրենց յանձնըւիլ, սակայն դուք ինծի դէմ ըմբոստացաք, եւ մտադիր էք զիս սպաննել, եւ արդ՝ ես ձեզի եկայ: Այն ատեն, երբ միւսլիմաններուն ուշադրութիւնը ինձմէ հեռանայ, ես պիտի իյնամ իրենց գլխաւորին վրա եւ պիտի սպաննեմ զինքը, եւ դարձեալ ետ ձեր մօտ պիտի փախչիմ»:

«Եւ Վարդապէք Հայը ըսաւ անոր. Ի՞նչպէս կրնանք թոյլ տալ, որ կեանքդ վտանգես: Եթէ դուն ասիկա կատարես, մենք չենք կրնար Արարներուն վստահիլ, եւ կը վախնանք որ թաղաւորը մեզի պիտի զայրանայ եւ ըսէ՝ «Ի՞նչպէս կըլլայ որ դուք թոյլ տուք իրեն այս կերպով իր կեանքը վտանգել»:

«Ասոր վրա Եուքինա ըսաւ. «Ո՛ր թաղաւոր, այս Սէյիտը (Հայ Վարդապէք իշխանը) ճշմարիտ է իր ըսածին մէջ: Ի՞նչպէս կրնանք թոյլ տալ, որ դուն այս ժողովուրդին երթաս: Սակայն, ես աւելի զիւրին կերպ մը կը խորհիմ»:

«Շարիյատ եւ Ռուսլիլ Հայը հարցուցին. «Ի՞նչ է առաջարկած ռազմահնարքդ»:

«Ան (Եուքինա հաւատաւորիս մատնիչը) ըսաւ. «Թո՛ղ մենք ա-

մենքս միասին երթանք անոնց ընդդէմ, եւ մեր ծայրագոյն ուժը ցոյց տանք կուելով, եւ երբ Արաբները մեզի մօտենան (եւ դուք պէտք է դիտնաք որ խումբ մը Յոյներ կան անոնց հետ իրենց դօրքերուն մէջ, որոնք ընդունած են անոնց կրօնքը, ինչպէս սբ ես), եւ երբ անոնք մեզի մօտենան, եւ մեր վրա դառնան, մենք անոնց կը խրկենք պատգամաւոր մը խաղաղութիւն առաջարկող, եւ ան անոնց պիտի ըսէ. «Մենք ձեր գլխաւորներէն տասը հոգի կըզգնեմ, որպէսզի որոշեմք քէ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր մէջի կարգադրութիւնը, յուսալով որ մենք խաղաղութիւն կնքենք»: Եւ երբ անոնք մեր զօրութեան մէջ մտնեն, մենք զանոնք պիտի բռնենք, եւ իրենց բարեկամներուն ներկայութեան, մեր սուրերը քաշելով՝ պիտի ըսենք. «Կա՛մ դուք պէտք է լքէք պաշարումը եւ կամ թէ մենք կը կտրենք անոնց գլուխը»: Եւ երբ ժողովուրդը տեսնէ, որ մենք վճռած ենք, պիտի ցանկան իրենց գլխաւորները իրենց վերադարձած տեսնել, այն ատեն, մենք պիտի համաձայնինք իրենց հետ զանոնք ազատ արձակել, եթէ մեզի՛ հռանալ խոստանան, որովհետեւ, Արաբները երբ բան մը խոստանան, կը կատարեն խոստումնին: Եւ մենք անոնց պիտի ըսենք. «Դուք առի՛ք Ռաա էլ Աիմը, եւ երկու բերդերը եւ մեծ քաղաքները, եւ մենք այժմ կը խորհիմք, որ լաւագոյնն է ձեզի հետ տարւամ մը հաշտութիւն կնքել, որմէ վերջ մենք կամ ձեր կրօնքը պիտի ընդունինք եւ կամ քէ պիտի հեռանանք Յունաց երկիրը»:

«Ռուպիլ Հայը այն ատեն ըսաւ. «Ի՞նչ պիտի ընենք երբ անոնք մեզի զրկեն անարժէք մարդիկ, կամ թէ նոյն իսկ եթէ իրենց գլխաւորները ըլլան, եւ մենք զանոնք բռնենք քու ըսածիդ պէս, եւ անոնց սպաննանք մահով, ենթադրենք որ անոնք մեզի չլսեցին, այն ատեն մենք ի՞նչ պիտի ընենք»:

«Ասոր վրա Եռլքիւն ինքզինքը շատ բարկացած ցոյց տուաւ, եւ Մէսիայով երդնցաւ. «Այս ժողովուրդին սարսափը ձեր սրտերը յեցուցած է, եւ դուք բնաւ չպիտի բարդաւաճիք, կերզնում ձեզի թէ ես իմ բերդիս մէջ քաջութեամբ կուեցայ իրենց դէմ, եւ եթէ չըլլար ես իմ բերդիս մէջ քաջութեամբ կուեցայ իրենց դէմ, եւ եթէ չըլլար Տամիս Ապու Լ'Հուլ կոչւած գերիներուս մէկուն մատնութիւնը, անոնք երբեք ինծի չէին կրնար հասնիլ կամ ինձ յաղթել, եւ ձեր այս երկիրը ամբողջած է, եւ հոն մուտք չկայ բացի երկու տեղէ, եւ ձեր պարիսպը ամբողջած է: Ուրեմն հետեւեցէք խորհուրդիս եւ կուեցէք ձեր կրօնքին համար եւ հաճեցուցէք Մէսիային իր դործին համար կրուելով, եւ ձեր կողմէն սխալագամաւոր մը զրկեցէք, եւ ես անոր հետ պիտի խնդրեմ նամակ մը մեզի զրկելի անձերուն անուններով»:

«Ասոր վրա Վարդապէք Հայը խնդաց, եւ ըսաւ. «Յանուն իմ կրօն-

քիս, Արարները մոտիկ չպիտի ընեն ասոր, առանց մեզմէ պատանդ առնելու» :

« Եռօրինան զայրացկոտ պատասխանեց. «Ինչպէ՛ս ձեր զաղափարները իրարու հակընդդէմ են եւ որքա՛ն թոյլ ձեր սրտերը : Եթէ մոռնիմանները պատանդ ուզեն, մենք պիտի դատենք քաղաքիս ամենաթշուառ բնակիչներէն, եւ անոնց պատուոյ հաղուստներ հաղւեցնենք եւ զարգարենք գլխաւորներու զարդերով, եւ վանոնք անոնց պիտի դրկենք» :

« Շէրիյառ բացադանչեց. «Հաղորդութեամբ կերդնում, որ Եռօրինայի ըսածին պէս յար եւ նման պիտի կատարենք» :

« Ասոր վրա ան հրամայեց իր հետեւորդներուն եւ գլխաւորներուն պատերազմի պատրաստելի, եւ անոնք հնազանդեցան անոր եւ զինւեցան» :

« Եւ յաջորդ օրը ամենքն ալ յառաջացան, եւ երբ Աստ Ալլահ (Իպն Ինան) զանոնք տեսաւ ճակատելու պատրաստ, իր հետեւորդներուն հրամայեց ձիաւորելի, եւ անոնք յառաջացան դէպի իրենց չինած խրամատներուն եւ դիմադրաւեցին իրենց թշնամին, կանչելով՝ « Ո՛վ Աստուած, օգնէ՛ մեզի ընդդէմ այս ժողովուրդին, որպէս օգնեցիր մեզի Ահգապի ֆակատամարտին օրը, երբ մենք Մարգարէին կուշտին կուեցանք» :

« Այն ատեն Իպն Ինան անցաւ իրենց շարքերէն եւ հրամայեց դումարտակներուն եւ ըսաւ անոնց. «Ես կերթամ այս ժողովուրդին գլխաւորին եւ իրենց խաչին, հետեւեցէ՛ք ինծի, ո՛վ մուսուլմաններ, եւ եթէ Աստուած մեզի տայ յաղթութիւնը, եւ մենք իրենց խաչը վար առնեմք, անոնք այլեւս մեր առջեւ չպիտի կանգնին» :

« Եւ անոնք պատասխանեցին. «Ո՛վ Ամիր, մենք կերդնումք Աստուծով, որ կը քափանցէ ամէն սրտերու, դուք մեզի կը հրաւիրես կատարելու ինչ որ մենք ամենայն հաճոյքով կը ցանկանք կատարել, ուրեմն յարձակէ անոնց վրա, որպէսզի մենք օգնեմք քեզի» :

« Եւ Աստ Ալլահ յառաջացաւ Կարկիշայի դէմ, եւ յարձակման ատեն մոռնումաններու դրօշակիրը Սօհաիլ Իպն Ատի ծանրօրէն վիրաւորեցաւ, սակայն անոնք լաւ գործածեցին իրենց սուրերը Աստուծոյ թշնամիներուն դէմ» :

« Եւ Աստ Ալլահ էր Ռահման Իպն Մալիք իւ Աշըր Հանդիպեցաւ Վարդապէք Հայուն եւ երբ ան տեսաւ անոր զրահը, գիտցաւ թէ անոնց գլխաւորներէն մին է, անոր վրա ինկաւ եւ աշնքան նեղը դրաւ, որ նիզակով մը ծակեց անոր կուրծքը, ու նիզակին գլուխը անոր ուսերուն միջեւ դուրս եկաւ» :

« Եւ Ինան իպն Մուպարրան (Մըուան) հանդիպեցաւ Շարիյատի, որ դրեթէ բանակը փախուստի մատնած էր, եւ անոր վրա յարձակեցաւ, առանց գիտնալու, թէ ան թագաւորն էր, այլ գլխաւորի մը տեղը զննելով, անոր վրա ինկաւ, գոչելով՝ «Ես Նաաման իպն Մուպարրանն եմ, պատերազմի առիւծ»:

« Եւ երբ Շարիյատ լսեց անոր անունը, եւ ճանչցաւ դայն իբր դըլխաւորը, որ Երուսաղէմին տիրած էր, դարձաւ եւ փախաւ: Սակայն Նաաման հետապնդեց դայն, աղաղակելով՝ «Ո՞ր պիտի կրնաս փախիլ ինձմէ, ո՞վ թշնամիդ՝ Աստուծոյ»:

« Եւ անոր հասնելով՝ նետեց՝ իր նիզակը անոր մարմնոյն մէջէն անցնելով, դէնքը միւս կողմէն դուրս ելաւ, եւ ան (Շարիյատ) դիտապատ իր արեան մէջ ինկաւ»:

« Եւ երբ քրիստոնէից բանակը տեսաւ որ իրենց թագաւորը սպաննւած է, փախաւ եւ իր քաղաքին մէջ ապաստանեցաւ»:

Էլ Վազըտի կը շարունակէ պատմել՝ դէպքերուն թւական զննելով Հիճրէթի 18 տարին, որ սկսաւ Յունւար 12, 633-ին: Հեղինակը նոյն իսկ Կարկիշայի անկման, որ վերի պատերազմին յաջորդեց անմիջապէս, նոյն տարւան Ռամատան ամսւան 1-ը կը նշանակէ, որ կընէ 6 Հոկտ. 639: Ուրեմն պատերազմը կատարւած է 639 Սեպտեմբերին:

Էլ Վազըտի վկայութեանց կարեւորագոյն մասը նախ հաստատուն է, որ Հայերը շատ ու շատ վաղուց հաստատուած էին Միջագետքի, Սիւրիոյ եւ Ասորիքի մէջ, նոյն իսկ այնպիսի վայրերու մէջ, ուր դարերով հայու հետք իսկ չէ մնացած: Հայերը եղած են ծանօթ երկրին, ու նաեւ զինուորական ուժ մը, որ նկատի առնել ստիպւած էին նորածագ արաբ մահմետական աշխարհակալները:

Էլ Վազըտի վերջին վկայութիւնը մեզի կը ներկայացնէ նոյն իսկ երկու հայ իշխաններ աղաւաղեալ անուններով՝ Վարդապէք եւ Ռուպիլ: Ասոնք հաւանաբար գլխաւոր հրամանատարներն էին, որ բիւզանդական իշխանութեանց տակ կուռղ հայ զորամասերու կը հրամայէին այս կողմերը: Էլ Վազըտի վկայութիւնը ցոյց կուտայ, որ ասոնք ոչ միամիտ, ոչ ալ վատագի հրամանատարներ էին, ինչպէս իրենց աւելի բարձրաստիճան յոյնեծաւորները:

Ո՞վ էին Վարդապէք եւ Ռուպիլ: Ասոնցմէ վերջինը գուցէ ըլլայ աղաւաղում մը Ռուբէնի, իսկ Վարդապէքը նմանաձայն է Վարդ Պատրիկի, Վարդանիկի, նաեւ Վարդապետի:

Էլ Վազըտի վկայութիւնը կարեւոր նեցուկ մըն է մեր պատմութեան համար: